

**ԾԽԱԽԱՏԱՏՈՒՓԸ ՈՐՊԵՍ ԸՆԾԱ ԵՎ
ԱՆՁԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՑՈՒՑԻԶ**

Կարեն Ասատրյան

Ամփոփում

Ծխախոտատուփը նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների այն կիրառական պարագաներից էր, որ կենցաղային առարկա լինելուց զատ, յուրահատուկ վերաբերմունքի էր արժանանում հասարակական կյանքում և քաղաքական-դիվանագիտական հարթակներում: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են պատմահամեմատական և վերլուծության մեթոդները, որոնց միջոցով համադրվել է ծխախոտատուփի նկատմամբ վերաբերմունքը այլէթնիկ և հայ մշակույթներում և այդ վերաբերմունքի դրսևորումները դիտարկվել են ՀԱԹ-ի ծխախոտատուփերի հավաքածուում պահպանվող նմուշների օրինակով: Հայոց ազգագրության թանգարանի (այսուհետ՝ ՀԱԹ) ծխախոտատուփերի հավաքածուն ներառում է 42 թանգարանային առարկա՝ 30 գլանաման (портсигар) և 12 քթախոտատուփ/ծխախոտատուփ (табакерка): Աշխատանքը գիտական ուսումնասիրությունների համադրությամբ ներկայացնում է ծխախոտատուփի դերը որպես թանկարժեք և հարգի նվեր, պերճանքի առարկա և անձի սոցիալական կարգավիճակի ցուցիչ՝ պայմանավորված հատկապես բարձրաշխարհիկ հասարակության վերաբերմունքով առարկայի նկատմամբ: Հայոց մեջ ծխախոտատուփը նույնպես հանդես էր գալիս վերը նշված դերով: Այս մասին վկայում են առարկայի թանկարժեք մետաղից պատրաստված լինելը, որը հայոց մեջ գերազանցապես արծաթն էր, առարկայի արտաքին տեսքի տարբերակումները (ուղղանկյունաձև,

շրջանաձև, ծրարաձև, գրքի տեսով և այլն), թեմատիկ կոնկրետ պատկերներով գեղահարդարանքը և արձանագրությունները:

Բանալի բառեր՝ *ծխախոտատուփ, ծրարային տուփ, հարգի ընծա, քաղաքական-դիվանագիտական նվեր, սոցիալական ցուցիչ, հոգևոր արժեք, Կանսեյ ճարտարագիտություն, խորհրդանիշ:*

THE TOBACCO BOX AS A PRESENT AND PERSON'S SOCIAL INDICATOR

Karen Asatryan

Abstract

The tobacco box was one of the practical accessories of the new and modern periods, which, in addition to being a household object, received special treatment in public life and on political and diplomatic platforms. The study used the historical and comparative method: the attitude to tobacco boxes in different ethnic and Armenian cultures is compared and manifestations of this attitude are presented using the examples stored in the MEA tobacco box collection. The collection of tobacco boxes of the Museum of Armenian Ethnography (hereinafter - MAE) includes 42 museum objects: 30 cigarette cases (портсигар-portsigar) and 12 snuff boxes/cigarette cases (табакерка-tabacerka). The work, through a combination of scientific studies, presents the role of a tobacco box as a precious and respectable gift, a luxury object and an indicator of a person's social status, conditioned by the attitude of the upper class society to this item. Among Armenians, the tobacco box also played the above-mentioned role. This is evidenced by the fact that the object was made of precious metal, which among Armenians was predominantly silver, the variations in

the external appearance of the object (rectangular, circular, envelope-shaped, book-shaped, etc.), the decoration with specific thematic images, and the inscriptions.

Key words: *tobacco box, envelope box, respectable gift, political-diplomatic gift, social indicator, spiritual value, Kansei engineering, symbol:*

ТАБАКЕРКА КАК ПОДАРОК И СОЦИАЛЬНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ ЛИЧНОСТИ

Карен Асатрян

Аннотация.

Табакерка была одним из практичных аксессуаров нового и современного периодов, который, помимо того, что был предметом домашнего обихода, получил особое отношение в общественной жизни и политико-дипломатических платформах. В ходе исследования был использован историко-сравнительный метод: сравнивается отношение к табакеркам в разной этнической и армянской культурах и представлены проявления этого отношения на примере образцов, хранящихся в коллекции табакерок МЭА. Коллекция табакерок Музея армянской этнографии (далее – МЭА) включает 42 музейных предмета: 30 портсигар и 12 табакерок. В работе в сочетании с научными исследованиями представлена роль табакерки как драгоценный и уважаемый подарок, предмета роскоши и показатель социального статуса личности, обусловленную отношением к этому предмету высшего сословного общества. У армян вышеупомянутую роль выполняла и табакерка. Об этом свидетельствует тот факт, что предмет был изготовлен из драгоценного металла, которым у армян было преимущественно

серебро, различия во внешнем виде предмета (прямоугольный, круглый, пакетовый, книжный и т.д.), декорировании с конкретными тематическими изображениями и надписями.

Ключевые слова: *табакерка, пакетовая коробка, чтимый подарок, политико-дипломатический подарок, социальный показатель, духовная ценность, Кансей-инженерия, символ.*

Նախաբան

Ծախախոտատուփը նոր և նորագույն ժամանակաշրջանների այն կիրառական պարագաներից էր, որ կենցաղային առարկա լինելուց զատ, կատարում էր նաև այլ գործառնություններ՝ մասնավորապես սոցիալ-հասարակական հարաբերություններում և քաղաքական-դիվանագիտական հարթակներում: Առարկայի լայն կիրառմամբ պայմանավորված՝ ժամանակի ընթացքում հասարակության տարբեր խավերի շրջանում այն դարձել է թանկարժեք և հարգի նվեր, պերճանքի առարկա և սոցիալական կարգավիճակի ցուցիչ:

Մինևնույն ժամանակ տարբերարկված բնույթ ունեւր նաև առարկայի նկատմամբ վերաբերմունքը՝ կապված նորաձևության և տվյալ հասարակության ընկալումների և պատկերացումների հետ:

Որպես նվեր ծխախոտատուփն իր հաստատուն տեղն ուներ (Եվրոպա, Ցարական Ռուսաստան և այլն) քաղաքական-դիվանագիտական հարթակներում: Դրանք ընդգրկված էին պետական պարգևատրումների համակարգում և հանդիսանում ողջ պետական-հասարակական կյանքի կարևոր մի մասը [11, էջ 103]: Ժամանակին ձևավորված այս երևույթը՝ որ ծխախոտատուփը ընդունելի նվեր է, հանգեցրեց նրան, որ այն դարձավ փոխանակման նախընտրելի շքեղ առարկա, հատկապես ճգնաժամային իրավիճակում: Պետությունների միջև պայմանագրերը կնքվում էին ավելի արագ, եթե դրանք

սկսվեին նվերների փոխանակմամբ: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ առարկան որպես դիվանագիտական նվեր ուղարկվում էր մի արքունիքից մյուսին [15, էջ. 85; 24, էջ. 131; 18, էջ 201]:

Մրա վառ վկայությունն է այն փաստը, որ 18-րդ դարի ֆրանսիական «Դիվանագիտական նվերներ» փաստաթղթերի 60 հատորանոց ժողովածուում ծխախոտատուփերը գրեթե առաջնային տեղ էին զբաղեցնում [15, էջ. 85]:

Նոր ժամանակաշրջանում ձևավորված այդ ավանդույթը շարունակական բնույթ է ունեցել, հասնելով մինչև նորագույն շրջան: Այս առումով խիստ տիպական են ԽՍՀՄ-ի կողմից ծխախոտատուփեր որպես դիվանագիտական նվեր անելու օրինակները, որոնցից մեկը ներկայացնում ենք ստորև: ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի Արձանագրության բաժնի վարիչ Ֆլորինսկին իր օրագրում հիշում է 1928թ. հունվարի 9–15-ին ճապոնացի վիկոնտ Գոտոյի այցը Կրեմլ: Ստալինի հետ «հաջողությամբ» հանդիպման ավարտին հաջորդում են երկու երկրների ներկայացուցիչների միջև փոխադարձ նվերները: Այս շարքում առանձնանում են Գոտոյի և Չիչերինի փոխադարձ նվերները: Գոտոն Չիչերինին էր նվիրել հնագույն փղոսկրյա ծխամորձ՝ ոսկով դրվագազարդված: Ի պատասխան, Չիչերինը անձամբ է Գոտոյին նվիրում 19-րդ դարասկզբով թվագրվող արծաթյա ծխախոտատուփ. [14, էջ 61, 62]:

Ծխախոտատուփը որպես գեղագիտական, սոցիալական, հարգարժան ցուցիչ

Ինչպես նշում է Քեննեթ Մնոումենը, 18-րդ դ. մշակույթի և արվեստի համար չկա ավելի բնորոշ առարկա, քան ծխախոտատուփը: Այս դարաշրջանը երբեմն ուղղակիորեն անվանում են «ծխախոտատուփի դարաշրջան» [15, էջ 83-86]:

Ծխախոտատուփի հանդեպ հետաքրքրությունը Եվրոպայում իր գագաթնակետին հասավ 18-րդ դարում, երբ հիշյալ առարկան բարձրաշխարհիկ հասարակությանը ներկայացվեց լայն տեսականիով: Ծխախոտատուփի բացակայությունը համարվում էր ոչ միայն անճաշակություն, այլև վարվեցողության կանոնի խախտում: Այն պալատական արխատկրատիայի անբաժանելի մի մասնիկն էր [15, էջ 83; 24, էջ 131; 26, էջ 3, 4]: Ծխախոտատուփը համապատասխանեցնում էին հագուստի որոշ մասերին, նույնիսկ պալատական որոշակի տարածքի, օրինակ՝ գրասենյակի կամ գրադարանի համար [24, էջ 131]: Ծխախոտատուփ կրում էին տղամարդիկ, երբեմն՝ նաև կանայք:

Տղամարդկանց շրջանում պերճանքի առարկա [27, էջ 158-164] լինելուց գատ, այն նաև տիրոջ հպարտության առարկա էր: Օ.Զախարովան իր «Արարողակարգային ժեստերի և հագուստի լեզուն» աշխատությունում անդրադարձ է կատարում 20-րդ դարասկզբին Պետերբուրգում հիմնված «Նորաձևության սուրհանդակ» /Модный курсер/ ամսագրին, որն ուներ երկու առանձին տարբերակներ՝ դերձակների և ընտանիքների համար /«для семьи», и «для портних»/, որտեղ ներկայացվում էր ժամանակաշրջանի նորաձևությունը. [25, էջ 1,4]: Զախարովան իր աշխատությունում անդրադառնում է ծխախոտատուփի նկատմամբ տղամարդկանց վերաբերմունքին և վարվելաձևին, գրելով. «Նախքան քթախոտը կիրառելը, քթախոտատուփը դանդաղ հանում էին գրպանից, երկար պահում ձեռքի ափի մեջ, ասես զրույցի ժամանակ պատահաբար մոռանալով դրա մասին, հետո դանդաղ բացում այն՝ ցույց տալով կափարիչի ներսում արված մանրանկարչությունը, ապա վերցնում էին մի պտղունց քթախոտ՝ քթախոտատուփը բաց թողնելով ձեռքում, երկու անգամ քաշում էին և ասես չցանկանալով՝ դնում գրպանը» [14, էջ 52]:

Հայոց մեջ ծխախոտատուփի նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքի դրսևորումներին անդրադառնում է Կ. Չերքեյանը: Հայաբնակ քաղաք հանդիսացող Աֆիոն Կարահիսարի բնակչության կենցաղի մասին խոսելիս, նա նշում է՝ «Հարուստները կրում էին շքեղ, արծաթե կամ ոսկեջրած ծխախոտատուփեր ու առանձին հպարտությամբ իրար էին հրամցնում միջի պարունակությունը» [7, էջ 293]:

Բերված օրինակները թեև ներկայացնում են երկու տարբեր մշակույթ ունեցող հասարակությունների, սակայն տեսնում ենք առարկայի նկատմամբ միևնույն վերաբերմունքը՝ արարողակարգային, և խորհուրդը՝ հպարտության, հարստության և դիրքի ցուցիչ:

Ծխախոտատուփը զարմանալիորեն շատ արագ ներգրավեց նորաձևության մեջ և դարձավ դրա անբաժանելի մասնիկը: Պատրաստող վարպետների արագ արձագանքի արդյունքում ստեղծվեցին տարբեր նյութերից տարբեր ձևերով պատրաստված ծխախոտատուփեր [15, c. 87]: Մինչև իրական ծխախոտատուփերի հայտնվելը, 17-րդ դարի վերջի լայնորեն օգտագործվում էր ևս մեկ փոքրիկ իր՝ ծխախոտի քերիչը կամ «գրիվուան», որը նշանակում էր նաև «զինվոր», և՛ «կատակ»: Անվանումը հաստատվել է 1690 թվականին Ստրասբուրգում ռազմական արշավի հետ կապված, երբ զինվորները քերում էին իրենց ծխախոտը: Հետագայում քթախոտը սկսեցին վաճառել պատրաստի տեսքով և այդ պահից սկսած ի հայտ եկավ «ծխախոտատուփը» (ֆրանսերեն *tabatière* կամ *tabaquièr*, որը տվել է դեկորատիվ և կիրառական արվեստի ոլորտի մասնագետ Սնոումենը [15]): Դրանք պատրաստվում էին կաշվից, եղջյուրից, ոսկորից, կրիայի պատյանից, թանկարժեք փայտանյութից, սադափից, ագաթից և այլն՝ ընդելուզված թանկարժեք կամ ոչ թանկարժեք քարերով, ինչը առարկան առօրյա գործածական իր լինելուց զատ, վերածեց արվեստի յուրօրինակ նմուշի: Այս շրջանում ստեղծվեցին ռոկոկո և կլասիցիզմ ոճի

տուփերը: Ռոկոկո ոճին բնորոշ էր չափերի բարձրությունը, արտասովոր նախշագարդումները և թանկարժեք քարերով պատված լինելը: Կլասիցիզմին՝ պարզ երկրաչափական կառուցվածքը, իսկ նախընտրելի տեխնիկան էր գիլյոշի՝ օգտագործումը թափանցիկ արծնի տակ՝ ընդ որում արծնի գույնը որպես կանոն համապատասխանում էր ամենանորաձև միտումներին: [23, էջ 91-92]

Փարիզում 18-րդ դարում արտադրված ծխախոտատուփերը որակով և բազմազանությամբ գերազանցում էին եվրոպական այլ երկրների արտադրանքներին: Փարիզը դարձել էր անբասիր ոճի բացարձակ չափանիշ՝ զուգորդված կատարման բարձր որակի հետ, իսկ ոսկյա ծխախոտատուփերը՝ բարձր հասարակության անբաժանելի պարագաներ: Պարզ է դառնում, թե ինչու է 18-րդ դարը կոչվում «ծխախոտատուփի դարաշրջան»: Դա ոչ միայն արտադրության մասշտաբն էր, կամ պահանջարկի չափը, այլ այն յուրօրինակ հարաբերությունները, որոնք ձևավորվել էին պատվիրատուի և պատրաստող վարպետի միջև՝ ի վերջո հոյակապ առարկա ստանալու միասնական ցանկությամբ [15, էջ 86]:

ՀԱԹ Ծխախոտատուփերի հավաքածուի բնութագիրը

Հայոց ազգագրության թանգարանում պահպանվող ծխախոտատուփերի հավաքածուն ըստ ծագման ընդգրկում է Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանները, Ռուսաստանը (Ռուսական կայսրություն, ԽՍՀՄ) և այլն, աչքի է ընկնում իր արտաքին հարդարման յուրահատկություններով:

Ծխախոտատուփի գեղագարդումը չունեի սահմաններ. այն կարող էր ներկայացնել ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի էթնիկ

* Միմյանց հետ միահյուսված, ալիքաձև ձևավոր գծերի, խիտ ցանցի տեսքով զարդանախշ (ֆրանսերեն *guilloché* - ալիքաձև գծերի նախշ):

մշակութային ընկալումներն ու պատկերացումները, այնպես էլ մի ամբողջ պատմական իրադարձություն, որն դրսևորվում էր առարկայի գեղագարդման մեջ տարբեր կերպով:

Ծխախոտատուփերի գեղագարդման թեմատիկ բազմազանությունը պայմանավորված էր տարբեր հասարակություններում և դարաշրջաններում դրա լայն կիրառությամբ. նախապես լինելով առօրյա գործածության առարկա, ծխախոտատուփը զուգընթաց դարձավ տարբեր հասարակություններում և խավերի շրջանում նպատակային գործածության առարկա, որպես սոցիալական կարգավիճակի և հարստության ցուցիչ, ինչ-որ առումով նաև մշակույթի, ազգային և, առհասարակ, սեփական ազգի պատմությունը վավերացնող գեղարվեստական ստեղծագործություն:

Ինչպես վերը նշվեց, եվրոպական մշակույթում պատրաստված ծխախոտատուփերում գերակշռում էր ռոկոկո ոճը՝ առարկայի չափերի զանազանությունը, թանկարժեք քարերի և նյութերի առկայությունը: Հայոց մեջ պատրաստված ծխախոտատուփերն իրենց ձևով և ոճով առավել հակվում են կլասիցիզմին՝ այստեղ մենք հանդիպում ենք առարկայի պարզ երկրաչափական ձևերի և համեմատաբար համեստ գեղահարդարման:

ՀԱԹ-ի հավաքածուում իրենց առանձնահատուկ ոճավորմամբ և խորհրդով հատկապես առանձնանում են ՀԱՊԹ՝ 3052 գլանամանը և 8229/27 քթախոտատուփը: Առարկաներն առաջին հայացքից հիշեցնում են ծրար և ունեն ծրարաձև ձևավորում: «Ծրարային» անունով հայտնի ծխախոտատուփերը Ռուսաստանում սկսեցին պատրաստվել Ելիզավետա Պետրովնայի ժամանակաշրջանից [22, էջ 100, 101]:

Հայ վարպետները նույնպես անմասն չմնացին այս տեսակ տուփերի պատրաստումից: Այս առումով հետաքրքիր մի փաստ է

արձանագրում Հովսեփ Թոքատն իր «Հայ արծաթագործ վարպետները» աշխատությունում: Նա նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին հայ աղջիկների կողմից ընդունված էր սիրած երիտասարդներին ծխախոտատուփ նվիրելը. «Իսկ ծխախոտի տուփերու ամենէն հետաքրքրականները նամակի պահարանի ձեւ ունեցողներն են: Այս տիպի տուփերն էին որոնք, բարոյական խիստ օրէնքներու տակ, օրիորդներու կողմէ կը նուիրուէին իրենց սիրած երիտասարդներուն [3, էջ 259]» (նկ. 1):

Հայ վարպետների պատրաստած «ծրարային» լուծումներով գեղազարդված ծխախոտատուփերն առանձնանում են ծրարին բնորոշ կարևոր տարրով՝ նամականիշի պատկերամամբ, որը, բացի ծրարի բաղկացուցիչ մասս լինելուց՝ ուներ հատուկ նշանակություն: Նամականիշի վրա առկա տարերթիվը սովորաբար ցույց էր տալիս սիրելի տղամարդուն հղած առաջին նամակի տարերթիվը [3, էջ 259] (նկ. 1): Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ շեշտը դրվել է ոչ թե առարկայի թանկարժեք լինելու՝ ակներով կամ ճոխ գեղահարդարման վրա, այլ խորհրդի, որը ներկայացնում էր տվյալ անձի կյանքում չափազանց կարևոր իրադարձություն, ինչն էլ առարկան վերածում էր մասունքի տվյալ ընտանիքի համար:

ՀԱԹ-ի հավաքածուում իրենց թեմատիկ գեղահարդարմամբ առանձնանում են քաղաքային տեսարաններ և կառույցներ, հոգևոր կենտրոններ ներկայացնող ծխախոտատուփերը: ՀԱՊԹ 5720/3 և 5720/5 գլանամաններն ու 4473 քթախոտատուփը ներկայացնում են Վանի բերդը: ՀԱՊԹ 8229/25 գլանամանի վրա պատկերված է Ստամբուլի համալսարանը և հրշեջների աշտարակը: Երեք առարկաներ՝ ՀԱՊԹ 5720/4, 5720/8, 4123/6-ը ներկայացնում են Սկիատոս, Մալազա և Մոսկվա (Կրեմլի համայնապատկերը) քաղաքները (նկ. 2): Եվս

մեկը՝ ՀԱՊԹ 8560 գլանամանը ներկայացնում է ՀԽՍՀ Համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի շենքը:

Ավելի մանրամասն խոսենք ռուսական արտադրության ՀԱՊԹ 4123/6 գլանամանի պատկերավորման մասին (նկ. 3): Դրա վերին փեղկին պատկերված է մոսկովյան Կրեմլի մանրամասն համայնապատկերը՝ ներառյալ Կրեմլի Մեծ պալատը և մինչ այդ կառուցված զինանոցը, Պոկրովսկու տաճարը, Քարե կամուրջը և նույնիսկ կամրջի մերձակայքում գտնվող տներն ու Մոսկվա գետի երկայնքով նավարկվող նավը: Պատկերի կատարումը արվել է փորագրման և սևադապատման եղանակով: Ս. Կովարսկայան իր «Ճարտարապետական հուշարձանների պատկերումը 19-րդ դարի արծաթյա արտադրանքների վրա՝ Կրեմլի թանգարանների հավաքածուից» աշխատությունում հանգամանորեն ներկայացնում է տարբեր արտադրանքների՝ այդ թվում ծխախոտատուփերի վրա պատկերված տեսարանի կատարման առանձնահատկությունների մասին [17, էջ 75-85]: Արծաթագործ վարպետը, ով վարժ տիրապետել է փորագրության տեխնիկային, կոմպոզիցիան ճշգրիտ պատճենել է ծխախոտատուփի վրա: Հաջող կերպով փոխանցվել են ինչպես ընդհանուր տեսքը, այնպես էլ դետալները: Վարպետը հիմնալի կարողացել է Կրեմլի վիթխարի համայնապատկերը տեղավորել փոքրիկ ձևաչափի մեջ՝ չխախտելով համամասնությունները [17, էջ 76]:

* Նախ վարպետը փորագրում է համապատասխան պատկերը արծաթյա արտադրանքի մակերեսին: Այնուհետև ծմբի, պղնձի, կապարի և արծաթի համաձուլվածքը՝ սևադր, մանրացնում են և ստանում փոշի: Մածուկի ձևով այն քսում են արտադրանքի մակերեսին և թրծում: Թրծվելուց, սևադր ամրանում է մետաղի մակերեսին՝ փորագրված խորշերում, վերածվելով կոշտ ծածկույթի:

Վերոհիշյալ ծխախոտատուփերը աչքի են ընկնում իրենց թեմատիկ պատկերների մանրամասնացված/դետալիզացված մանրակրկիտ մշակմամբ: Ի դեպ սա բնորոշ էր դեռևս 17-րդ դարում Եվրոպայում մեծ տարածում գտած գեղանկարչության «veduta» ժանրին («veduta» (իտալ.՝ «տեսք»): Դրանք նկարներ, բնապատկերի տեսարաններ էին, որոնց էությունը քաղաքային շենքերի, փողոցների և ամբողջ թաղամասերի տեղագրական ճշգրիտ և մանրամասն պատկերելն էր [21, էջ 18-35]:

Հայկական ծխախոտատուփերի վրա ևս արվում էին զարդա-հորինվածքներ հայկական եկեղեցիների պատկերով: Հոգևոր կենտրոններ ներկայացնող պատկերներում տեսնում ենք Սբ. Էջմիածնի տաճարը՝ ՀԱՊԹ՝ 5720/1 և 5720/2 (նկ. 4) գլանամանների վրա: Հայկական եկեղեցիների պատկերումը բնութագրական է հատկապես Վանի 19-րդ դ. վերջի-20-րդ դարասկզբի արծաթագործական արվեստին: Այս շրջանում շատ մոդայիկ ու պահանջված էին տարբեր արծաթյա առարկաների՝ գոտիների, գավաթների, բաժակների, պայուսակների և հատկապես ծխախոտատուփերի վրա: Այս մասին Ա. Իսրայելյանը գրել է. «Նրանք ավանդական եղանակներից զատ, Վանում սկսեցին լուսանկարից արծաթի վրա պատկերը նույնությամբ փորագրելու արհեստը սովորեցնել: Այս երևույթին է անդրադարձել նաև Ատրպետը. «Վանի ոսկերիչ քանդակագործները չքառականանալով աւանդական քանդակագործի կալամներով, նրանք լուսանկարիչներից սովորական արծաթե տուփերի վրայ լուսանկարում, փորագրում, արծնում, սեւադում էին բնանկարներ եւ զանազան սիւժետային պատկերներ» [4, էջ 157, 158]:

Հայ վարպետների կողմից ստեղծված դեկորատիվ-կիրառական արվեստի այդ նմուշները, այս դեպքում՝ ծխախոտատուփը վանքերի և եկեղեցիների պատկերներով հարդարելը, կարելի է դիտարկել

որպես պատվիրատուի կամ վարպետի կողմից հայկական ինքնության արտահայտման միջոց: Այս կերպ փորձելով ստեղծել մի միջավայր, որը կրողին գիտակցաբար կամ ենթագիտակցաբար հաղորդակից է դարձնում և մոտեցնում ազգային արժեքներին:

ՀԱԹ-ի հավաքածուում յուրահատուկ տեղ ունեն «Մայր Հայաստան» թեմայով ՀԱՊԹ 5720/1 և 5720/2 գլանակամանները և 5720/7 (քթախոտատուփ) (նկ. 4): Նոր ժամանակի ազգային-քաղաքական խորհրդանիշներից ամենանշանավոր այս նկարն ուներ և այլ անվանումներ՝ «Ոգի Հայաստանի», «Հայաստան» ու հանդես էր գալիս մի քանի տարբերակով [1, էջ 107-112]: Ճանիկ Արամյանի կողմից արված այս նկարի կենտրոնական մասում պատմուճանն ուներին զցած, գլուխն աջ ձեռքին հենած, երկար վարսերով կին է՝ քարակույտին նստած: Խորապատկերում տեսնում ենք Մեծ և Փոքր Մապիսները: Կնոջ կողքին պատկերված են հայկական 12 քաղաքների ավերակները. Արմավիր, Արտաշատ, Դվին ... և այլն, ինչպես նաև հայոց պետության խորհրդանիշները՝ թագ և դրոշակ, զենքեր: Հայ հասարակության գիտակցության վրա վիթխարի նշանակություն ունեցած այս նկարը 20-21-րդ դարերում (գորգի, արձանի, հեռախոսների (սմարթֆոն) կողազարդի տեսքով) շարունակում է պահպանել տեղեկատվական-հաղորդակցական, քաղաքականության հանրայնացման, քաղաքական նույնականացման և խաղարկային գործառույթները [1, էջ 107-112]:

Ճ. Արամյանի տպագրած նկարն անմիջապես լայն տարածում ստացավ և, մշակույթի մի շարք արժեքների հետ պատկերի լայն տարածումը որոշակի դեր խաղաց 19-րդ դ. երկրորդ կեսի հայոց ազգային-ազատագրական պայքարում [5, էջ 3]: Ժողովրդական արվեստում լայն տարածում ստացած այս կերպարը կարող էր լինել ինչպես ազգային-ազատագրական գաղափարի շարունակականությունը, այնպես էլ դրանից մնացած արգասիքը՝ ներկայանալով իբրև սիմվոլիկ

նշան: Այն իրենում համախմբել և փոխանցել է հայոց պատմության մեջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մի որոշակի ժամանակաշրջան, որը շարունակաբար հիշեցնում է անկատար մնացած անցյալի և անելիք հանդիսացող ապագայի մասին:

Ինչպես այլ ազգերի, այլպես էլ հայոց մեջ, տրամաբանական էր պատմականորեն ձևավորված խորհրդանիշների կիրառությունը զարդանախշման համակարգում: Այն կարող էր նշել որոշակի ժամանակաշրջանի իրադարձությունները՝ արտահայտվելով տարբեր ձևերով, ինչպես օրինակ՝ Օսմանյան կայսրության զինանշանը, որը ստեղծվել է 1862 թ. սահմանադրության ընդունումից հետո ու դարձել ազգային-ազատագրական պայքարի խորհրդանիշերից մեկը: Այն ևս, իբրև զարդանախշ, պատկերվել է ծխախոտատուփերի վրա: Դեռևս Մուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ի համար հայ վարպետներից Մկրտիչ Գալաֆյանի կողմից պատրաստվել են ծխախոտատուփեր, որոնց մի կողմում դրվագված է եղել Օսմանյան զինանշանը, իսկ մյուսում՝ Կ. Պոլսի գեղատեսիլ վայրերը [2, էջ 249]: Դրանց օրինակ են ՀԱՊԹ՝ 8229/21, 8229/23, 4473 քախոտատուփերը և 8229/22 գլանամանը: Թեև ծխախոտատուփերը պատրաստվել են հայ վարպետների կողմից, ինչը փաստում են առկա դրոշմները, սակայն այստեղ տեսնում ենք տվյալ երկրի քաղաքացի լինելու փաստի արձանագրումը: Դարձյալ շեշտվում է կրողի յուրօրինակ վերաբերմունքը առարկայի նկատմամբ և գործածության արարողակարգային բնույթը:

Ռուսական արտադրության ծխախոտատուփերն իրենց թեմատիկ պատկերագրությամբ ներկայացնում են կենցաղային պարզ սովորություններից մինչև վերնախավի նրբաճաշակ բարքերը: ՀԱՊԹ՝ 6957, 8250 գլանամանների վրա պատկերված է որսի տեսարան. առաջինում դաշտում որս փնտրող որսորդական շուն է և թռչուններ, իսկ

երկրորդում՝ բնապատկեր, եղնիկի գլուխ և դրա եղջյուրներից կախված հրացան ու գալարափող: Որսորդությունը գերազանցապես լինելով ռուս տղամարդկանց սիրելի նախասիրություններից մեկը, դարձել է նրանց կենցաղի մի մասնիկը, որն առարկայորեն ներկայացնելու համար կիրառվել է հետաքրքիր մոտեցում: Իրն իր պատկերագրությամբ ասես փորձում է ներկայացնել այն ոչ միայն որպես վաղեմի ժամանակների ազնվականական ժամանցի ձև, այլև որսորդության կազմակերպումն ու մասնակիցներին, որսորդական կենդանիներին, որսը և այլն:

ՀԱՊԹ՝ 2656 գլանամանի վրա ռուսական բանահյուսությունից վերցրած սյուժե է՝ Իվան արքայազնը և Մոխրագույն գայլը հեքիաթից մի պատկեր, իսկ 6882-ի վրա՝ Վասիլի Գրիգորևիչ Պերովի «Որսորդները հանգստի պահին» ստեղծագործությունը (նկ. 6): 6767/14 գլանամանի վրա Տարաս Շևչենկոյի դիմանկարն է: Այս տեսարանները ներկայացնում են ռուսական ժողովրդական ստեղծագործությունը՝ ավանդական հեքիաթները, պատմությունները, որոնք, ինչպես և բանահյուսությունն ընդհանրապես, ժողովրդի կյանքի և աշխարհընկալման հայելին են: Իսկ դիմապատկերի առկայությունը առարկայի վրա հասարակության կողմից տվյալ անձանց արժևորման և հարգանքի ցուցիչ է: Շևչենկոն այն անհատներից էր, ով մշակութային ժառանգության հարցում մեծ ներդրում է ունեցել ազգագրության, բանահյուսության, գրականության և այլ բնագավառներում:

Ծխախոտատուփը որպես հարգի ընծա

Վաղ ժամանակներից սկսած, իրենց անձնական խիզախության, ռազմական սխրանքի, ինչպես նաև հայրենիքին մատուցած ծառայության համար մարդկանց մեծարել են տարբեր պարգևներով [19, էջ 58]: Այդպիսի բարձրարժեք ընծաները ամենահարգին էին և դրա-

նով պարզևատրվելը մեծ պատիվ էր ստացողի համար: Դրանցից էր ծխախոտատուփը: Այն ռուսական արքունիքում որպես նվեր կիրառելը ընդունված երևույթ էր: Ամենահին և հայտնի օրինակը «Նորին մեծությունից, նավատորմի պորուչիկ Ջոզեֆ Բոտոմին» մակագրությամբ փայտե ծխախոտատուփն է, որն անձամբ է պատրաստվել և նվիրվել Պյոտր I-ի կողմից՝ ի նշան մատուցված ծառայության [19, էջ 58]: Եկատերինա II-ի կողմից ևս պատվիրվում էին ծխախոտատուփեր՝ կափարիչին ամրացված մեղալներով, որոնք նվիրվում էին 1762 թ.-ի ռուսական պալատական հեղաշրջման մասնակիցներին՝ իշխանության օգտին մատուցած ծառայությունների համար [19, շ. 58]: Կամ, մեկ այլ օրինակ է 1795թ. Եկատերինա II-ի կողմից իբրև նվեր Ալեքսեյ Օռլովին ուղարկած քթախոտատուփը, որի վրա պատկերված էր Չեսմենյան ճակատամարտի տեսարանը: Կից նամակի մեջ Եկատերինան շեշտում է, որ տուփի ողջ արժեքը դրա պատկերի մեջ է, որը վկայում է Օռլովի փառքի ու հայրենիքին մատուցած հայտնի ծառայությունների մասին [26, էջ 8]:

Ծխախոտատուփի կոմպակտ չափը, տարբեր նյութերից պատրաստվելու և զարդանախշվելու ազատ հնարավորությունը իրին հնարավորություն տվեցին՝ որպես նվեր, չսահմանափակվել միայն արիստոկրատների շրջանում: Դրանք կիրառություն գտան և տարածվեցին հասարակության մյուս խավերի մեջ նույնպես: Այն՝ որպես նվեր, հանդես էր գալիս զանազան իրադարձությունների ժամանակ և հատկապես այն դեպքերում, երբ երբեմն դժվար էր համարժեք առարկա նվիրելը՝ բացառությամբ զարդերի, որոնք, եթե դա ամուսնության առաջարկություն չէր, այնքան էլ տեղին չէին: Այդ դեպքում նվերների պակասը լրացնելու կարիք էր առաջանում, ինչի համար համարժեք դեր էր կատարում ծխախոտատուփը [15, էջ 85]:

Ժամանակի հետ, ծխախոտատուփի մեջ պահպանվող հումքի կիս-
ռեկլիությունը կորցնում է իր նորաձևությունը: Այնուամենայնիվ, ծխա-
խոտատուփը շարունակում է պահպանել իր նշանակությունը որպես
պարզև, որոշակի իմաստաբանությամբ հիշարժան նվեր [22, էջ 131]:

ՀԱԹ-ի հավաքածուում առկա ծխախոտատուփերը գերազան-
ցապես եղել են նվերներ: Այս մասին փաստում են նրանց վրա առկա
ձևավոր անվանատառերը, արձանագրությունները, ինչպես նաև վեր-
ջիններիս համար նախատեսված «նախշավոր ժապավենները» և «վա-
հանները» որոնք երբեմն թողնվում էին դատարկ, ինչը հետագայում
թույլ էր տալիս գնորդին կամ պատվիրատուին իր նախընտրած ար-
ձանագրությունը թողնել վրան:

Իբրև *հարգի ընծա* հավաքածուում իր պատկերագրությամբ
առանձնանում է ՀԱՊԹ 5720/2 (նկ 5): Առարկայի փեղկին առկա է
«Քավոր Նիկողոսյանին Գ. Լ. Բաբաջանյաններից» արձանագրությու-
նը (մյուս փեղկին պատկերված է Սբ. Էջմիածնի պատկերը): Այս դեպ-
քում արծաթյա ծխախոտատուփը դիտարկվել է որպես հարգի և քա-
վորին վայել ընծա՝ պայմանավորված քավորի առանցքային դերով
(ինչը էլ ավելի էր ընդգծում քավորի դերը)՝ լինել դա տոնական, ծի-
սական արարողակարգերի ժամանակ թե առհասարակ [6, էջ 132-135]:
Այստեղ ևս մեկ անգամ շեշտվում է ծխախոտատուփը որպես նվեր
կիրառելը հայկական մշակույթում:

* Վերջին հանգամանքի վերաբերյալ ունենք մի **դիտարկում** ևս. ծխախոտատուփը
որպես նվեր օգտագործվել է հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ՝ մաս-
նավորապես հարսանիքի: ՀԱԹ-ի ցուցադրությունում, որտեղ ներկայացվում է
հարսի և փեսայի ամուսնական նվերներին վերաբերող ցուցափեղկը, փեսային
նվիրված մասում, այլևայլ նվերների հետ, ցուցադրվում են նաև ծխախոտատուփեր,
որոնք ինչպես այլ մշակույթներում, այնպես էլ հայոց մշակույթում, հանդիսացել են
որպես հարսանեկան նվեր:

Այսօր էլ ծխախոտատուփի հանդեպ հետաքրքրությունը պահպանվել է և առարկան ոճային և թեմատիկ տարբեր պատկերներով կարելի է տեսնել Երևանի Վերնիսաժ Բացօթյա ցուցահանդես-վաճառում: Ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր, մեծ պահանջարկ ունեն ազգային և հոգևոր թեմաներով հարդարված տուփերը: Առարկաները գնվում են ինչպես սփյուռքահայերի, այնպես էլ՝ օտարերկրյա զբոսաշրջիկների կողմից՝ որպես Հայաստանը ներկայացնող հուշանվեր: Այս հանգամանքով պայմանավորված վերջին տարիներին ձևավորողների մոտ առաջացել է զգացմունքներ և հույզեր արթնացնող և առաջացնող արտադրանքի նախագծման մեծ միտում: Այսօր ստեղծագործող վարպետներն իրենց արտադրանքը ներկայացնելիս անուղղակիորեն գործածում են Կանսեի ճարտարագիտությունը (Kansei engineering) կամ Կանսեի էրգոնոմիկան (Kansei Ergonomics), որը ստեղծվել է Միցուկո Նագամաչիի կողմից Հիրոսիմայի համալսարանում մոտ 30 տարի առաջ [10, p. 289]: Կանսեյի մեթոդով նախագծելիս հաշվի է առնվում օգտագործողի հաճույքն ու գոհունակությունը՝ արտադրանքի ձևի և գործառույթի միջև կապ ստեղծելու համար: Բացի ձևերից, այլ գործոններ, ինչպիսիք են գույները, նյութերը և այլն, նույնպես կազմում են այն, ինչ մենք գիտենք որպես արտադրանքի արտաքին տեսք: Գործառական մոտեցումները ներառում են այն փորձը, որը սպառողը ստանում է արտադրանքից կամ էմոցիաները, որոնք սպառողը զգում է արտադրանքն օգտագործելիս: Կանսեյի վրա հիմնված դիզայնում կարևոր է, որ դիտարկումների և հարցազրույցների միջոցով ստացված որակական տվյալները վերածվեն քանակականի: Այս գործընթացում առաջին քայլը օգտատերերի հետաքրքրությունների, նախկին փորձառությունների և հույզերի ճանաչումն է:

Արդյունքում, միևնույն առարկայի նկատմամբ վերաբերմունքը կլինի տարբեր, պայմանավորված մի քանի հանգամանքով՝ տարիք, բնակության վայր, կրթական մակարդակ, վարք ու բարք և կենսավորձ [9]:

Եզրակացություն

Ժամանակի և պատմության շրջափուլային իրադարձություններին համընթաց փոխվել է մարդու վերաբերմունքը ծխախոտատուփի առարկայի նկատմամբ և առօրյա գործածական առարկան ստացել է նոր նշանակություն և խորհուրդ: Այս ամենի արդյունքում պատվիրատուն կամ այն պատրաստող վարպետը նախապատվությունը տվել են առարկայի գեղահարդարման մեջ ամփոփված և հաճախ չգիտակցվող իմաստաբանական-խորհրդանշական դերակատարությանը՝ դրանով իսկ առարկան վերածելով արվեստի գործի և դարձնելով պատմական իրադարձությունների կրող:

Օգտագործված գրականություն

1. Այվազյան Գ. *XVIII-XIX դարերի հայ ազգային-քաղաքական խորհրդանիշների պատմությունից* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Հ. 21: Գյումրի, 2018: Էջեր 107-112:
2. Գևորգյան Ռ. *Հայ արհեստավորական ընտանիքներն Օսմանյան արքունիքում (XIX դար)* // ԵՊՀ ՈՒԳԸ ԳՀԺ: Հ 1.1 (18): Երևան, 2017: Էջեր 245-251:
3. Թոքատ Հ. *Հայ արծաթագործ վարպետները*: Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005: 294 էջ:
4. Իսրայելյան Ա. *Վասպուրականցի ոսկերիչները (19-20-րդ դդ.)* // Աշխատություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի: № 1 (11): Երևան, 2023, Էջեր 150-172:
5. Ղազարյան Մ. «Ո՞ւմ ողբն է. մի գորգի տարօրինակ պատկանելության մասին»: *Երեկոյան Երևան*: Երևան: 1989: № 114:

6. Նահապետյան Ռ. *Հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթը*: Մաս 1: Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009: 178 էջ:
7. Չերքեզյան Կ. *Աֆրոն Կարահիսարի հայկական համայնքը (Ազգագրական նյութեր)* // ՊԲՀ: Հ. 1: Երևան, 1981: Էջեր 292-299:
8. Caroline de Guitaut. *Fabergé in the Royal Collection*. London: published by Royal Collection Publications of St James's Palace, 2003. 272 p..
9. Mahshid K., Yasamin R., Seyed J. *Kansei engineering as an ergonomic and technological concept derived from customer's preference about a product case study Iranian handicraft* // International conference on kansei engineering and emotion research 2010. Keer2010. Paris | March 2-4 2010.
10. Nagamachi M. *Kansei Engineering as an ergonomic consumer-oriented technology for product development* // Applied Ergonomics. № 33. 2002. P. 289-294.
11. Васильева И., Крюкова Л., Мухортова Т. *История государственных символов России*. Ставрополь: Изд-во "СКФУ", 2016. 123 с..
12. Государственный Эрмитаж https://dzen.ru/a/ZC1-C_bL0FfhXdr9 (դիտվել է 09.09.2024).
13. Зайонц Л. *Писал писачка, а имя ему собачка (к происхождению субтекста в "Записках сумасшедшего" Гоголя)* // Пушкинская эпоха и русский литературный канон: К 85-летию Ларисы Ильиничны Вольперт. В 2 ч. Ч. 2. Тарту: 2011. С. 357–376.
14. Захарова О. *Подарки как важная составляющая дипломатического протокола (СССР 20-е – 80-е годы XX столетия)* // Література та культура Полісся № 97: Серія "Історичні науки" № 12. 2019. С. 59-84.
15. Казакова В. «Век табакерки»: эволюция модного аксессуара // Сборник статей Второй научно-практической конференции СПбГУКИ. Выпуск 2. 2007. С. 83-88.
16. Кирсанова Р. *Костюм в русской художественной культуре 18-первой половины 20 вв*. Москва: Большая Российская Энциклопедия, 1995. 381 с..
17. Коварская С. *Изображение памятников архитектуры на серебряных изделиях XIX века из собрания музеев Кремля* // Государственный историко-

- культурный музей-заповедник "Московский Кремль". Декоративно-прикладное искусство: Материалы и исследования. Вып. IX. 1993. С. 75-85.
18. Костюк О. *«Петровская мемория». Изображения Петра Великого в памятниках ювелирного искусства Эрмитажа* // Труды Гос. Эрмитажа. Т. LXX. 2013. С. 192-205.
19. Лопато М. *Царские дары за военные заслуги* // Военно-исторический журнал. № 4. 2006. С. 58.
20. Министерство обороны Российской Федерации
https://xn--d1abichgllj9dyd8a.xn--90anlfbebar6i.xn--p1ai/encyclopedia/dictionary/details_rvsn.htm?id=9215@morfDictionary (դիտվել է 04.08.2024).
21. Осминская Н. *Городские образы в европейском изобразительном искусстве XVII-XVIII вв. и их функция в коммуникативной среде* // Артикульт. № 28. (4). 2017. С. 16-35.
22. Петрова О. *Пакетовая табакерка Д. И. Виноградова из собрания отдела истории Кунсткамеры и российской науки XVIIIв.* // Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН. 2010г. С. 100-102.
23. Поплёвина В. *Цветоведение*. Тамбов: Изд. - во ООО Орион, 2016. 119 с..
24. Прыгов В. "Западноевропейское ювелирное искусство эпохи историзма на материале Всемирных выставок". (Канд. Дис. МГУ имени М.В. Ломоносова, 2015. 205 с.).
25. Суровенко Н. *Модные журналы Петербурга 1898 - 1903 годов*. Стр. 4. URL: <http://www.pdf.knigi-x.ru/21konferenciya/13324-1-n-surovenko-modnie-zhurnali-peterburga1898-1903-godov-navernoe-zakonomerno-chto-grani-vekov-pristrastiya-vkusi-me.php>.
26. Тройницкий С. *Несколько табакерок из собрания Эрмитажа* // Среди коллекционеров: Ежемесячник искусства и художественной старины. № 5-6. 1924. С. 3-8.
27. Тюляхов И. *Уникальные ювелирные техники и художественные особенности перламутровой табакерки XVIII века из собрания Государственного исторического музея* // МГХПА. № 1. Часть 2. 2022. С. 157-164.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Կարեն Ասատրյան Սաշայի, կրտսեր գիտաշխատող,

«Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան», Հայաստան,
էլ. հասցե՝ sardarapat01.22@gmail.com, <https://0009-0005-4493-4088>:

Asatryan Karen Sasha, junior researcher,

Memorial Complex of Sardarapat Battle,

National Museum of Armenian Ethnography And History of Liberal Struggle, Armenia,

e-mail: sardarapat01.22@gmail.com, <https://0009-0005-4493-4088>.

Асатрян Карен Сашикович, младший научный сотрудник,

Мемориальный комплекс Сардарapatской битвы, Национальный музей

этнографии и истории освободительной борьбы армян, Армения,

эл. адрес: sardarapat01.22@gmail.com, <https://0009-0005-4493-4088>.

Նկ. 1 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 3052

Նկ. 2 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 5720/8

Նկ. 3 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 4123/6

Նկ. 4 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 5720/1

Նկ. 5 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 5720/2

Նկ. 6 ՀԱՊԹ «ԹՄ» 6882/1